

УДК 27-29(477)«16» + 1(450) «15»]:27-187

Киричок О. Б.

УКРАЇНСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ ЄДНОСТІ ДУШІ Й ТІЛА (НА МАТЕРІАЛІ «ДУШЕВНИКА» XVII ст.)

У статті досліджується проблема єдності душі й тіла на прикладі тексту «Душевника» XVII ст. у порівнянні з трактатом П. Помпонаці «Про безсмертя душі».

У відділі рукописів Національної бібліотеки м. Варшави зберігається твір, написаний 1607 року староукраїнською мовою невідомим автором, названий «Душевником» [1, 180–202]. У цьому творі обґрунтовується єретична на той час думка про те, що душа невіддільна від тіла і помирає разом із ним. Для європейської філософії тієї доби ця ідея вже не була новою. Вважають, що вперше її сформулював у 1516 р. італійський філософ-аристотелік П'єтро Помпонаці в «Трактаті про безсмертя душі» [2]. Однак українська версія цієї ідеї має низку суттєвих особливостей, на які нам би і хотілося звернути увагу в цій статті.

Одразу зазначимо, що тісна єдність душі й тіла в українських письмових текстах X–XVII ст. підкреслювалась неодноразово, однак визнання смертності душі не зустрічалось. Наприклад, один із давньоруських мислителів, а саме Кирило Туровський, оповідає таку притчу: одного разу «члкъ некто домовить», під яким у притчі розуміється Бог, посадив виноград (рай), обвів його тином (заповіддю) і поставив охоронцями кульгавого каліку (людське тіло), що не міг хо-

дити, і сліпця (людську душу), що не міг бачити. Однак невдовзі душа підбиває тіло пограбувати виноградник, пропонуючи йому всістися собі на спину і показувати дорогу. Цей учинок Кирило тлумачить у притчі по-різному – це одночасно і переступання заповіді, і первородний гріх, і незаконне зазіхання на церковний сан, проте цікавим є покарання душі й тіла за непослух. Бог наказує їм завжди залишатися разом, не розлучатися більше ніколи «да всяде хронець на слѣпца. И повелѣ я казнити казнію вѣчныя муки...» [3, 278].

Єдність душі й тіла вбачається тут у двох моментах. По-перше, тіло і душа визнаються одночасно грішними. Однак, як стверджує сучасний дослідник творчості Кирила Туровського О. Вдовина: «таке єднання, яке суперечить Божому задумові стосовно людини, не може бути справжнім, тому на Суді Душа й Тіло звинувачують одне одного, що засвідчує відсутність достеменного поєднання. Натомість істинною основою людської цілісності може бути тільки життя в Бозі, коли людина перебудовується відповідно до божественного зразка – Христа» [4, 59]. По-

друге, вони живуть тісно поєднаними до смерті («тъмже тѣло без душа хромо есть, и не наре-тсѣ члкъ, но трупъ» [5, 272]), а згодом об'єднуються під час другого пришествя («Того ради, до вѣторого пришествія Хва, нѣ суда ни мученія всякой души члчи вѣр'наго же и невѣрнаго: вѣруйте же въ правду въскрнію члкъ телѣсь» [6, 227]). Однак жодного натяку на те, що душа помирає разом із тілом, немає. Не зустрічається ця ідея і в інших пізніших текстах. Том у важливо розглянути причини і витоки такої версії розв'язання проблеми єдності душі й тіла. Ми зробимо це, порівнявши концепцію українського автора зі згадуваним вище твором П'єтро Помпонацці «Про безсмертя душі», де вперше було висловлено таку ідею. Адже саме таке порівняння і дасть змогу рельєфно виявити ті моменти, які і є особливостями цього цікавого тексту.

Отже, коротко про зміст розглядуваного твору: автор «Душевника» вважає душу невіддільною від тіла, а отже, такою, що помирає разом із тілом. Підтвердження цьому він знаходить у Біблії, обґрунтовуючи свою думку численними цитатами. Обидва автори, і «Душевника», і «Трактату про безсмертя душі», свідомо занижують оцінку своїх писань. Помпонацці подає власний твір лише як спробу перевірити, чи відповідають думки про невіддільність душі від тіла та її смертність поглядам Арістотеля, всіляко применшуючи значення своїх, безперечно, самостійних ідей. Так само й український автор оцінює своє творіння теж досить скромно, тільки як своєрідний цитатник із Біблії: «А певних доводів зо всея Вивлея събраслося немало, / И «Душевником» ес[ь]мо прозвали, / Сю книгу...» [7, 180].

Відмінність між українським та латинським автором проявляється вже у вихідних засадах. Для Помпонацці відправною точкою і безперечним авторитетом є Арістотель. Свою ідею про неможливість існування душі без тіла він обґрунтовує, використовуючи арістотелівський трактат «Про душу», де Стагирит висловлює відправну і центральну для Помпонацці тезу: «Якщо мислення є певним уявленням і не може відбуватись без уявлення, то і мислення не може існувати без тіла» (I, 1, 403a 8–10). Ця теза з необхідністю впливає з арістотелівської онтології нерозривності форм та самих предметів, народженої критикою теорії ідей Платона. Адже якщо «буття форми починається разом із тим, формою чого вона являється» (Метафізика, XII, 1070 a 23–24), то душа, яка є формою людини, невіддільна від будь-яких її тілесних проявів. Том у, фактично, міркування Помпонацці є своєрідною радикалізацією онтології Арістотеля.

Італійський автор свідомо відмежовується від Святого Письма, оскільки, на його думку, там висловлено цілковито протилежну ідею про безсмертя, а не смертність душі. «В істинності цієї думки, — пише він, — я цілком впевнений, бо її освячує канонічне Писання, дане Богом, якому слід надати переваги перед будь-яким людським розумом і досвідом. Але ось що навіює мені сумнів: чи не виходить сказане так за рамки природні і чи не передумлює воно, дещо прийняте на віру, або дане в Одкровенні, і чи відповідає це висловлюванням Арістотеля, як це стверджує Св. Фома» [8, 48]. Отже, у Біблії слів про смертність душі годі й шукати — так думає Помпонацці.

На відміну від нього, слов'янський автор, навпаки, саме в Біблії знаходить підтвердження ідеї смертності душі. Наведена ним підбірка біблійних цитат досить велика і різноманітна, хоча тлумачення деяких із них відверто надумане. Автор цитує «Євангеліє від Марка», «Книгу Псалмів», «Книгу премудрості Ісуса сина Сирахова» та ін. Для нього найавторитетнішим джерелом є не Арістотель, а Біблія, в чому сам автор зізнається у віршованій передмові: «И дознаеш сея вѣистину правди, / Читаючи святіє Пис[ь]ма, то есть Вивлею, / А аще Вивлеи на хоч пил[ь]но читати, / Но иних книг и в руки не велю брати» [9, 181].

Відрізняються обидва тексти також і підбором додаткових авторитетних джерел. Помпонацці залучає до розгляду тексти Томи Аквінського та Аверроеса, часто полемізуючи з останнім, хоча сам формально належав до аверроїстської традиції. Український автор, як допоміжних авторитетів, використовує традиційні, починаючи з часів Київської Русі, праці Василя Великого та Йоана Златоуста. Часто при розгляді тих чи інших питань автори просто відсилають читача до твору авторитетного філософа. Наприклад, Помпонацці випускає критику ідеї «єдиної безсмертної душі», спільної для всіх людей, посилаючись на твори Томи Аквінського. Автор «Душевника», своєю чергою, відмовляється розглядати питання, що таке душа, відсилаючи читачів до твору часів княжої доби «Палєя Толковая». Однак, попри на те, що множителі вибрали різні авторитетні джерела, вони часто посилаються на однакові тези. Наприклад, Помпонацці, доводячи залежність душі від тіла, наводить думку Арістотеля, що якби душа не мала тіла, то вона не могла б нічого зробити (Арістотель, «Про душу» (403a 4–10)). Давньоруський автор наводить ту саму думку, однак спирається не на Арістотеля, а на Златоуста: «Як Іоан[н] Златоусти[й] глаголет.

Плот[ь] без душі, а душа без плоти ничож[е] сотворити не може, но егда съ плотию жива есть, тогда творит[ь] все — люб злое, люб доброе» [10, 182].

Цілком відмінний є і полемічний настрій обох авторів. Якщо Помпонацці досить часто сперечається з Томою, Аверроесом, а інколи доходить до, хоча й прихованих, все ж таки заперечень самому Арістотелю, то автор «Душевника» зовсім не прагне полеміки із Василієм Кесарійським чи Златоустом.

Розглядаючи питання співвідношення душі й тіла, обидва порівнювані автори зіштовхуються із низкою супутніх проблем. Помпонацці має справу з уже згаданою теорією «єдиного інтелекту», яка в той час буквально «висіла у повітрі» і яку він не міг обминати увагою. Дійсно, якщо існує єдина для всіх людей розумна душа і безліч притаманних кожній людині «чуттєвих» душ, то проблема єдності душі й тіла може бути цілком протилежно переосмислена. Саме ця «спільна» душа і може виявитися безсмертною. Тому завдання Помпонацці полягало в тому, щоб продемонструвати безглуздість таких міркувань. Душ є стільки, скільки й людей, стверджує він, і ніякої «єдиної душі» не існує. На це вказує як Арістотель, так і здоровий глузд. «Розумна душа, — пише Помпонацці, — є формою, завдяки якій людина є людиною, то якби вона виявилась єдиною для всіх людей, то всі люди володіли б тотожними буттям і дією» [11, 47]. Для автора «Душевника» питання множинності душ видається вирішеним, принаймні ніяких натяків на існування єдиної душі ми в тексті не знаходимо.

Найцікавішою частиною порівняння є проблема, яка в обох творах хоча й не стає основною, однак супутньо супроводжує весь виклад, а саме: проблема *властивостей* людської душі, в тім числі й тих, які вказують на її єдність із тілом. Порівняння можна зробити за схемою, виведеною з тексту самого П'єтро Помпонацці:

1. Чи тотожні в людині розумне і чуттєве начала?
2. Чи існують багато душ чи тільки одна спільна?
3. Чи є душа матеріальною чи ідеальною?
4. Чи є душа формою чи тільки началом, що рухає людину, спонукає її до дій?
5. Чи є душа людини безсмертною?
6. Чи існує душа поза тілом?
7. Чи починається її існування разом із тілом?
8. Чи народжується душа з самою людиною чи приноситься зовні Богом?

Щодо першого запитання про мислення і чуття, то Помпонацці переконаний у їх єдності, мож-

на сказати, навіть «тотожності». Аргументи на користь того, що мислення і чуття є фактично однією інстанцією, він знаходить в Арістотеля, відкидаючи протилежні думки Аверроеса, який, на думку італійця, грубо спотворив думки Стагирита. Мислення не може існувати без чуття, а чуття без тіла. Помислити два способи функціонування душі — один залежний від тіла, а інший ні — неможливо, оскільки тоді б ми мали припустити два способи буття душі. Неможливо також уявити існування «єдиної душі», як це робили прихильники так званої теорії «єдиного інтелекту», бо тоді стане незрозуміло, як єдина душа може розсіятися у множині індивідуальних проявів і дій.

Невідомий автор «Душевника», як бачимо із тексту, також поділяє думку про те, що мислення і чуття єдине, однак доводить це власним чином, постійно наголошуючи на чуттєвих (тілесних) властивостях душі й підтверджуючи все це цитатами зі Святого Письма. На його думку, душу можна запроторити до в'язниці, вона може переміщуватись у просторі, їсти, пити, відчувати скорботу, чути і бачити, творити зло і добро, мати очі та руки. Душу можна згубити, а можна чомусь навчити, їй болить, вона сохне, плаче, волає, коли її б'ють, вона також може працювати.

Ус і ці «тілесні», «чуттєві», можна навіть сказати «матеріальні», характеристики душі дають змогу говорити про нерозривність мислення і чуття, а отже, і про нерозривність душі й тіла, оскільки чуттєвість є атрибутом тілесності. І саме тут, перераховуючи всі ці елементи, автор доходить абсолютно специфічної думки, що душа і сама людина — поняття тотожні, що «душа єст человек живий и многоціний й безціний» [12, 187], що «душа человек, а человек душею єсть» [13, 189]. У давньоукраїнського автора проблема єдності душі й тіла, власне, вже перетворюється на проблему не їх єдності, а їх тотожності. Для автора «Душевника» душа і тіло зовсім втрачають самостійне існування, вони стають єдиною сутністю, яка називається «людина». Цього моменту не було у П'єтро Помпонацці, він писав про єдність душі й тіла, а не про їх тотожність, для нього «тотожною видається чуттєва і мислима сутність» [14, 46], однак не душа і тіло. Напрочуд, давньоукраїнський автор, не застосовуючи філігранної логічної техніки, у своїх узагальненнях пішов далі, ніж італійський філософ. Душі й тіла, на його думку, як окремих понять немає. Якщо ми зустрічаємо у Біблії одне з цих слів, автор ніби хоче нам сказати, що ми повинні мислити живу людину.

З огляду на вищесказане, можна заперечити

авторитетним видавцям і дослідникам тексту «Душевника», які вважають, що автор мислить людину як «єдність душі і тіла», він мислить її не як єдність, а як тотожність. А слова тексту, в яких автор стверджує, що «неоділ[ь]ни сут[ь] души от плоти» [15, 182] чи «душа без плоти не глаголет, ни видит[ь], ни слышит[ь], не есть, ни пиет, ничего не желает, ани о чом дбает» [16], слід розуміти як твердження не єдності душі й тіла, а їх тотожності.

Якщо Помпонаці на сторінках свого трактату вказує, що душа є «формою» тіла, а також його двигуном, дотримуючись тут аристотелівського розуміння форми, то для давньоукраїнського автора традиційне, ще з часів Сократа, тлумачення душі як сутності людини не є авторитетним. Для нього душа — це не сутність людини, це сама людина. Якщо Помпонаці намагався розв'язати питання про *відношення* душі і тіла, то автор «Душевника» не знайшов жодної відмінності між ними, домислившись до їх ототожнення. На підтвердження цьому низка цитат із Біблії, об'єднаних чотирма заголовками:

1. «Зді с книг Давидових довод истинний о душах, же душа человек, а человек душею ест, в Пис[ь]мі Святом зовемий» [17, 189].

2. «От [книг] пророка Исаи довод, як праотци о душах разуміли, иж душа есть человек живой» [18, 194].

3. «З [книги] Еремеи-пророка довод, же душею зовет человека жива въ плоти. Убогих и невинных людей» [19, 196].

4. «От Езекиля-пророка довод ясный, як[ь] не ест разный от иных пророков, о душах, они же сут[ь] людьми живими. А не иным образом, едно сам живий человек» [20].

Другим, чи не найважливішим моментом у розвитку аналізованих тут тез, є блок питань, пов'язаних із народженням і смертю душі. На думку Помпонаці, твердження про те, що душа надається людині Богом і що вона продовжує існувати після смерті, суперечить аристотелівській філософії, хоча далеко не всі це помітили, і, насамперед, Тома Аквінський. Душа не є створеною Богом, народжується і помирає разом із людиною, вважає Помпонаці, до речі, повністю ігноруючи поняття «Дух», яке б могло привести до ідей про безсмертну частину людської істоти. Філософ говорить про «відносну безсмертність душі», а не про безсмертя як її сутнісний атрибут: «...розум лише в деякому відношенні безсмертний, активний же істинно безсмертний, так як є однією з інтелігенцій. І є не деякою частиною людської душі, як вважали Фемістій і Аверроес, а лише двигуном» [21, 81–82].

Що ж до тексту «Душевника», то є вагомі підстави вважати, що для українського автора таким «двигуном» є Дух, а не розум. «Понеже есть дух Божий, — пише він, — им же живем и движимся и живи ес[ь]ми. А духа Божя руками плтес[ь]нима об'яти не можеш, як гласу челоуіча не улапиш // Але кди плот[ь] духом Божиим есть оживлена и оздoblена, тогда человек ест зуполни[й] в души живой. Съ плотию той ясть, пиет, ешет[ь], уставши, видат[ь], прагнет, желает и творит[ь], но рихлей ко гробу с ним спешат[ь], земли отдавают[ь], сітующе по нем, перстію покривают[ь]. Тамо все въ гробі перебуде... Аж коли прійде єдиний судія Бог, он же есть кріпок, вложивши у гроб, и оживити, а тим же духом оздобити, и з гробу извести, спвести и погубити злих, як же ест воля его» [22, 194–195].

Коментуючи цей фрагмент, видавці тексту вказують: «Автор переконаний, що людина оживлена Божим духом і невіддільною від нього плоттю. У цій єдності душі і тіла виявляється прагнення автора «Душевника» усунути характерний для середньовіччя дуалістичний розрив між земним і небесним, матеріальним та духовним» [23, 204]. Наважимося не погодитися із цим тлумаченням з огляду на те, що, по-перше, Дух і душа — це не одне й те саме, а по-друге, якщо в тексті дійсно йдеться про єдність душі й тіла, то єдність Духу і тіла тут не обґрунтовується.

Якщо перечитати вищенаведений фрагмент, звісно, може скластися враження, що тут йдеться про єдність Духу і тіла: «Але коли плот[ь] духом Божиим есть оживлена и оздoblена, тогда человек есть зупони[й] в души живой. Съ плотию той ясть, пиет, ешет[ь], уставши, видат[ь], прагнет, желает и творит[ь], но рихлей ко гробу enim спешат[ь]...» [24, 194–195]. Однак слово «той» у другому реченні стосується швидше не слова «дух», а слова «человек».

Дух тут, дійсно, є «двигуном», подібним до вищеописуваного у Помпонаці і, виходячи з цього, Дух є безсмертним. Відмінність слов'янського тексту в тому, що Помпонаці не називає «двигуном» якусь божественну інстанцію і нічого не пише про участь Бога у формуванні «активного» «діючого» інтелекту, що, до речі, і це важливо, призводить до цілковито різних варіантів обґрунтування моралі й моральної поведінки. Адже, певна річ, якщо загробного життя душі не існує, то не тільки «все дозволено», а й, як писав згаданий у передмові до російського видання Помпонаці П'єтро Трибаїус, «дурень той, хто чинить добродійні вчинки і утримується від пристрастей, дурень, хто не віддається хти-

вості, розпусті, блуду і скверні, обжерливості, марнотратству і пияцтву, жадібності, грабунку, насильству та іншим вадам» [25, 7–8]. Помпонацці пише, що чинити добро слід заради самого добра, покаранням за вадний вчинок є сама вада, від якої людина страждає. Однак незрозумілим залишається питання, як закликати до добра людей, які отримують насолоду від зла, і чи взагалі людина дійсно страждає від зла й отримує задоволення від добра.

Свідомість автора «Душевника» залишається напрочуд послідовнішою в обґрунтуванні витоків моралі, хоча й не послуговується формально-логічним апаратом. Арбітром моральних учинків залишається Бог, який може впливати на людину протягом життя, а також напевне оцінить учинки людей після другого пришествя. Про останнє відверто не написано, однак опосередковано можна судити про це з фрагмента, де автор критикує сучасних йому церковників за те, що ті «о живих душах не дбають[ь]» [26, 195]. Церковники, на думку автора, повинні «еще живими будуще. А не по смерти за них видавати, поминати. От мук висвободжати, в чом иж усопшим южничого не помогут» [27]. А ті, замість того, щоб це робити: «...пеклом страшают[ь]», що, на його думку, є повною нісенітницею. Отже, ніякого пекла не існує, принаймні до другого пришествя.

Така в найзагальнішому висвітленні позиція невідомого нам українського письменника XVII ст. Однак цінність цієї праці полягає не тільки в послідовності та оригінальності висновків автора твору, цей порівняльний аналіз є досить важливим і показовим, бо він демонструє відмінність двох способів мислення, у двох різних традиціях, де визріли і з'явилися обидва тексти. Авторитет Арістотеля протистоїть авторитету Святого Письма, формальна логіка протистоїть цілком специфічній екзегетиці. Аверроес і Тома Аквінський опозиціонують Василеві Великому та Йоанові Златоусту, критичному запалу протипокладається смирення і благоговіння перед авторитетами, джерелам філософським протистоять релігійні чи єретичні, хай то буде єресь жидовілих чи протестантські ідеї. Однак той факт, що український автор, користуючись такою методою, висловлює ідеї радикальніші, а інколи й послідовніші, свідчить, що це порівняння не можна описувати в термінах «фахове» – «аматорське» чи «філософське» – «нефілософське». Все це свідчить не про «недомислення» чи «недофілософування» українського автора, а тільки про його відмінність, своєрідність, які з'явилися ще в часи Київської Русі і зберігалися протягом віків.

1. Український читач має змогу ознайомитися зі скороченим виданням цього тексту у книзі: Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наук. думка, 1988.
2. Трактат було написано латиною і перекладено декількома мовами, у тому числі російською (див.: Трактат о бессмертии души магистра Пьетро Помпонацци Мантуанца // Пьетро Помпонацци. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений». – М.: Гл. ред. АОН при ЦК КПСС, 1990.
3. Туровський Кирило. Притча про Сліпця та Хромця (душу і тіло) // Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
4. Вдовина О. Я. Проблема людини в творах Кирила Туровського в контексті антропологічних ідей східної патристики»: Дис. ... канд. філос. наук. – К., 2004.
5. Там само.
6. Там само.
7. Душевник // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVIII ст.): Тексти і дослідження. – К.: Наук. думка, 1988.
8. Пьетро Помпонацци. Трактат о бессмертии души. –

- М.: Гл. ред. АОН при ЦК КПСС, 1990.
9. Душевник...
10. Там само.
11. Пьетро Помпонацци. Трактат о бессмертии души.
12. Душевник...
13. Там само.
14. Пьетро Помпонацци. Трактат о бессмертии души.
15. Душевник...
16. Там само.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Пьетро Помпонацци. – Трактат о бессмертии души.
22. Душевник...
23. Пам'ятки братських шкіл на Україні ...
24. Душевник...
25. Пьетро Помпонацци. Трактаты «О бессмертии души», «О причинах естественных явлений». – М.: Гл. ред. АОН при ЦК КПСС, 1990.
26. Душевник...
27. Там само.

Olexander Kirichok

THE UKRAINIAN CHARACTERISTICS OF TRYING TO UNDERSTAND OF UNITY OF SOUL AND BODY (ON A MATERIAL OF «DUSHEVNIK», XVII cent.)

In article is researched the problem of unity of soul and body as it presented in the text of «Dushevnik» (XVII cent.) in comparison with treatise P. Pomponazzy «About immortality of soul».